

Сніжана ГЕРАСИМЧУК

**АЛЕГОРИЧНА РЕФЛЕКСІЯ БІБЛІЙНИХ ОБРАЗІВ ТА
СЮЖЕТІВ У ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА (НА
МАТЕРІАЛІ ПОЕМ «НЕОФІТИ» ТА «МАРІЯ»)**

У статті розглядаються біблійні алегоричні форми зображення у поемах Т. Шевченка «Марія» та «Неофіти». Основна увага звертається на паралелі між історією іудейського та українського народів, яка осмислювалася поетом у межах християнського дискурсу і детермінувала характер усієї алегоричної образності творів.

Ключові слова: *алегорія, біблійний образ, сюжет, сакральний дискурс.*

У статті розглянуто актуальну в шевченкознавстві проблему – проблему рецепції Біблії в творчості Т. Шевченка. Загалом вона вивчена ґрунтовно, проте такий її аспект, як алегоричне переосмислення євангельських сюжетів та образів, недостатньо висвітлений у науковій літературі.

Релігійно-християнські основи творів українських письменників давнини та сучасності розглядають у своїх працях П. Білоус, В. Кречотень, О. Мишанич, Р. Радишевський, М. Сулима, В. Сулима, О. Сліпущко та інші дослідники. Євангельські протосюжети та протообрази творів Т. Шевченка в центрі уваги багатьох дослідників, як-от: І. Франка, Д. Чижевського, І. Дзюби, О. Забужко, І. Бетко. У розвідках, присвячених Шевченковій «Марії», І. Франко аналізує євангельські основи поеми, наголошує на своєрідності потрактування біблійних образів поетом у порівнянні з їхньою репрезентацією у Святому Письмі. У «Нарисах з історії філософії на Україні» Д. Чижевський, роздумуючи над тим, що Шевченків гуманізм формувався передовсім у річищі християнської традиції, розглядає його твори релігійного змісту з філософської точки зору як приклад поетичної та історичної антропологізації божественних образів. О. Забужко у літературознавчому дослідженні «Шевченків міф України» розглядає постать поета як творця національно-консолідуючого міфу, відтак, його біблійні сюжети – як один із елементів творення цього міфу, що мав плекати духовну національну самосвідомість українців у період її колоніальної історії. Науковець наголошує на здійсненні Т. Шевченком «українізації» християнського міфу. В. Сулима дає узагальнюючу характеристику трансформованих

біблійних сюжетів у творах поета. Дослідниця хоч і не ставить собі за мету розглянути алегоричні образи у творчості Т. Шевченка, проте значну увагу приділяє історичним паралелям у розвитку єврейського та українського народів, яка значною мірою й зумовила процес алегоричної рефлексії сакральних образів. Аналіз художньої природи шевченкових творів на релігійну тематику здійснив І. Дзюба. Дослідник вказує на актуальну суспільно-політичну проблематику поем «Неофіти» та «Марія», євангельські сюжети яких зумовлюються «реаліями українського життя, його моральною проблематикою»¹. Отже, біблійний зміст творів Т. Шевченка привертає до себе увагу багатьох літературознавців, проте проблема алегоричного зображення біблійних образів та сюжетів залишається маловивченою. Успішною була спроба окреслити засади шевченкової алегоричної образності М. Бондара. Проте дослідник обмежився загальною характеристикою алегоричних творів, він не виокремлював біблійні інакомовлення як окремий предмет вивчення.

Мета роботи – дослідження алегоричної основи трансформованих євангельських сюжетів у поемах Т. Шевченка «Марія» та «Неофіти».

Реалізація цієї мети допомагає вирішити такі **завдання**:

– розкрити особливості рецепції біблійних образів та сюжетів у творчості Т. Шевченка, вказати на особливості їхнього потрагтування;

– проаналізувати алегоричну сакральну образність творів «Марія» та «Неофіти», вказати на її значення у формуванні інакомовної основи авторського тексту;

– розглянути залучену автором додаткову алегоричну образність позабіблійного походження у поемах Т. Шевченка «Марія» та «Неофіти».

Одним із джерел творчості Т. Шевченка було Святе Письмо, з якого поет черпав сюжети, мотиви, образи, створюючи твори актуального громадянського спрямування – антикріпосницького, антицарського змісту. Біблійна тематика актуалізована у творах Т. Шевченка «Марія», «Неофіти», «Осії. Глава 14 (Подражаніє)», «Во Іудеї во дни они», «Подражаніє Іезекіїлю», «Давидові псалми», «Саул» та інших.

Поет активно використовував ідеї, образи, сюжети зі Святого Письма в останній період своєї творчості. Звернення Т. Шевченка до євангельських мотивів пов'язане насамперед із його роздумами над проблемами буття суспільства та людини в ньому. У творах на

¹ Дзюба І. Тарас Шевченко. – К. : ВД «Альтернативи», 2005. – 704 с. – С. 589.

біблійні мотиви поет намагається осмислити природу та витoki добра і зла, він перебуває у пошуку основи життя, прагне віднайти шляхи вдосконалення людства і соціуму загалом та українського суспільства зокрема. Відтак, християнський космос у творах митця виявляється насамперед космосом українським. Таку репрезентацію одного через інше, що дозволяє говорити нам про інакомовність сюжету, бачимо у поемах Т. Шевченка «Неофіти» та «Марія».

М. Бондар стверджував, що «тяжіння до алегорії як художнього засобу і прийому, як творчо-конструктивної поетологічної установки у вибудові художнього світу, можна назвати однією з істотних і характерних ознак лірики Т. Шевченка»². На думку дослідника, звернення поета до алегорії зумовлене потребами реалізації настановчих завдань, стосовно яких залучення інакомовлення є природним, та загальним стильовим ладом поезії Т. Шевченка, що характеризується вичерпним представленням окремої події, повнотою «вимовлення» тієї чи іншої ідеї і водночас «легкістю» засобів та прийомів. Заслугою поета, вважає М. Бондар, є те, що він активно звертається до алегоричного способу художнього зображення, витісненого вже на той час метафорою та символом, тобто, по суті, «реанімує» алегорію, видобуває в ній ресурси заманіфестування різноманітних сторін культурної свідомості»³.

У поемі «Неофіти» алегоризм Шевченкового художнього мислення здобуває масштабний вияв, адже поетичне інакомовлення в цьому випадку виступає формотворчим засобом твору. М. Бондар називає поему «макро-алегорією», «алегорією найзагальнішого плану», що зумовлює навіть її жанрову своєрідність – поема не стільки історична, скільки морально-філософська. Дослідник наголошує на тому, що в поетичний задум Т. Шевченка не входило «виповнення множини всіх, аж до деталей, відповідників антецедента й корелята», відповідно окремі епізоди твору не передбачають алегоричної інтерпретації (інакомовною є «загальна змістова схема твору»⁴). Сюжет твору безпосередньо не взятий із Біблії, проте він перегукується з оповідями про переслідування та гоніння християн, наявних у Книзі Книг, а історія подвижництва і страждання Алкіда та його матері є художньою алюзією до доль переслідуваних інакодумців у Російській імперії. Поетична вказівка

² Бондар М. Від міфу – до інтелектуалістичного парадоксу (алегоризм у поетичному мисленні Шевченка) // Слово і час. – 2001. – № 3. – С. 23-31.

³ Там само. – С. 31.

⁴ Там само. – С. 26.

на місце та час локалізації дії («Не в нашім краю, богу милім, / Не за гетьманів і царів, / А в римській ідольській землі / Се беззаконіє творилось»⁵) та наступний опис подій є своєрідним художнім *modus tollens*, тобто сюжет твору формально співвідноситься з математичним доведенням від супротивного, адже насправді Т. Шевченко описує сучасну йому дійсність Російської імперії; компонуючи матеріал, поет використовує такі художні засоби, які допомагають йому увиразнити основоположне інакомовлення. Ця обставина немало тривожила П. Куліша, який застерігав поета від друкування «небезпечного» твору, адже картини пізньоримської деспотії були надто прозорою алегорією на російські суспільні реалії часів Миколи I. На наявність подвійного смислу поеми експліцитно вказується у самому тексті. Авторські «мимовільні» обмовки у змалюванні заарештованого сина та пошуків його матір'ю – це ті світлі плями в алегоричній матриці твору, які красномовно вказують на приховане значення оповіді: «І син / Алкід, твоя дитина, / Єдина твоя родина, / Любов єдина твоя, / Гниє в неволі в кайданах. / А ти, прескорбная, не знаєш, / Де він конає, пропадає! / Ідеш шукать його в Сибір / Чи тее... в Скіфію...»⁶. Гостро сатиричні інтонації на адресу кесаря, перифразові найменування його особи, як-от: «кат лютий», «милосердний істукан», «кумир», «Юпітер святий», «собака», «людодід», «деспот скажений», які викривають сутність царя та ставлення до нього населення, – все це дає підстави вважати, що образ Нерона у творі існує не заради самого себе, а заради іншого, він є узагальнюючою алегорією новітніх російських царів, які проводили агресивну шовіністичну політику щодо українців. І Дзюба відмітив, що «полум'яні філіпіїки й щирі лайки <...> нібито на його адресу переходять у картання царів узагалі та ніби вивершують антицарський пафос усієї політичної лірики Шевченка»⁷. Отже, алегоричний образ Нерона у «Неофітах» розширюється від позначення конкретної історичної постаті Миколи I, часи правління якого ознаменувалися нівеляцією національних особливостей, прав і традицій українців та боротьбою проти українського національно-визвольного руху, до втілення у ньому усього російського самодержавства, і розростається до символу царювання як метафізичного зла. У поемі показана руйнівна сила цього зла, яка знищує будь-які прояви інакодумства. Герой поеми Алкід та усі його одномудці-неофіти

⁵ Шевченко Т. Кобзар. – К.: Дніпро, 1989. – 534 с. – С. 443.

⁶ Шевченко Т. Кобзар... – С. 445.

⁷ Дзюба І. Тарас Шевченко... – С. 576.

поклали своє життя за те, що «слово правди понесли / По всій невольничій землі»⁸).

У своїх творах Т. Шевченко часто ототожнював Іудею з Україною. У поемі «Неофіти» це ототоження ґрунтується на алегоричному способі зображення. Алегорично сконструйований емфатичний епітет «мерзена Іудея» зумовлений амбівалентним ставленням поета до своєї Батьківщини та українського народу (у творах Т. Шевченка Україна постає не лише як гармонійний образ ідилічного краю, країна лицарів, а й як край, занедбаний, пригноблений, повен зрадників та запродавців, країна рабів). Це метонімічне перенесення відображає гнів та сором Т. Шевченка за свою націю, у ньому звучить саркастичний осуд псевдопатріотизму, рабства, лакейства, громадянської байдужості. Алегоричний образ обездоленої, пригнобленої Іудеї («невольнича земля»⁹) як репрезентанта України має асоціативне підґрунтя. Іудея у різні часи перебувала під гнітом інших держав: Ассирії, Вавілону, Персидського царства, уже в першій половині I ст. до н. е. вона ввійшла до складу Римської імперії як одна із її провінцій. В історичному розвитку Україна також неодноразово підпадала під владу чужоземних завойовників, змушена була коритися встановленим для неї правилам життя, терпіти насильство, наругу та гніт, і часто українці упокорювалися існуючому стану речей, пристосовувалися до обставин, які склалися, навіть підтримували «чужу» владу на своїй землі. Така пасивність, небажання боротися за свою свободу та «вірнопідданство» викликали справедливе обурення у Т. Шевченка, тому у творах, де поет на основі асоціативного переосмислення завуальовує у образі підкореної Іудеї пригноблену Україну, часто звучать викривальні інтонації. Так, наприклад, у поемі «Марія» Т. Шевченко саркастично називає ізраїльське місто-архієрея «романським золотим плебеєм» (Рим у творі являє собою художнє інакомовлення Російської імперії) і за допомогою цього саркастично забарвленого алегоричного зображення («золотий вісон» виступає дошкульною антитезою справжньому становищу народу) демаскує соціальне, політичне й духовне рабство України.

Мотив покарання народу за гріхи – один із центральних у Святому Письмі. Кара єврейського народу за непослух Богові осмислюється у Біблії як «інструмент», за допомогою якого Господь намагається навернути грішників, своєрідна екзистенційна ситуація, спрямована на стимулювання нації до переосмислення її

⁸ Шевченко Т. Кобзар... – С. 444.

⁹ Там само. – С. 444.

життєвих цінностей та орієнтирів. У творах Т. Шевченка також присутній мотив покарання народу за його переступи: нація, яка проголошує своїм Богом «деспота скаженого», апріорі приречена на страждання, вона не є розпорядницею свого життя, і провина її в тому, що вона слугує гріхові та безчынству, тому «кесарі», «сенатори» і «патриції» вершать долі підкорених людей: «А кому / Самі благоволили дати / Свою підложницю в супруги, / Хоча й підтопану. Нічого, / Аби з-під кесаря. А в кого / Сестру благоволили взяти / У свій гарем. І се нічого: / На те він бог, а ми під бога / Себе повинні підкладати, / Не тільки сестер»¹⁰

Біблійний мотив злочину та кари «чад преступних»¹¹ присутній і в поемі «Неофіти», в якій «проспаний рай» є алюзією на втрачений Едем гріховних Адама та Єви. Автор свідомо використав образ Риму як алегорію Росії та образ Іудеї як алегорію України з метою поглиблення аналогії трагічної долі двох пригноблених народів та підкреслення одних і тих самих витоків їхніх національних нещастя – відхід від Бога та його Правди, служіння Дияволу в усіх його іпостасях. Проте для Т. Шевченка набагато важливішим є не картання слабких духом, а звеличення тих, хто повстає проти несправедливого ладу, хто пробуджує в народі прагнення до волі, краси, істини. І саме таким присвячується поема: адепти християнства в язичницькому Римі – це і є алегорія новонавернених борців за справедливий лад. Саме на таких, як Алкід та його матір, автор покладає свої найбільші надії на відродження землі та повернення втраченого раю.

Центральний образ поеми – мати Алкідова, жертовність якої найбільша. Вона є втіленням високої духовності та саможертвовного материнства. Втрата нею єдиного сина стала початком її священної місії – проповідання «слова правди»¹², і доки такі провісники істини сповідуватимуть її народу, доти житиме віра у його відродження, у пробудження «рабів рабів»¹³ (це одна із численних варіацій провідної теми творчості Т. Шевченка – теми жінки-матері). Страждання, муки матері Алкіда автор порівнює з невимовним розпачем Матері Божої. Згодом образ Богоматері постане в усій своїй самотності та по-сакральному земній повноті як абсолют людяності, відданості, жертвовної боротьби заради світлих ідеалів у поемі «Марія».

І. Франко дав надзвичайно високу оцінку поемі «Марія»,

¹⁰ Шевченко Т. Кобзар... – С. 447.

¹¹ Там само. – С. 451.

¹² Там само. – С. 452.

¹³ Там само. – С. 452.

зарахувавши її до «найкращих, найглибше задуманих та гармонійно викінчених поем Шевченка». Дослідник визначив замисел поеми як «незвичайно сміливий – змалювати життя матері спасителя на основі дуже скупі церковної традиції, а головню на основі власної творчої інтуїції»¹⁴. Отже, джерелом сюжету поеми є лаконічна євангельська оповідь про життя Марії, Йосифа та Ісуса, а також, імовірно, деякі апокрифи.

Історія народження, зростання та загибелі Ісуса Христа – абсолютна персоніфікація, за якої все зображення набуває алегоричного значення; це оповідь про складний шлях Істини в суспільстві, охопленому облудою та бездуховністю. Контекст твору глибоко національний. У поемі Т. Шевченко художньо осмислює причини того, чому його Батьківщина не визнає своїх пророків-спасителів, чому вона не чує і не бачить Правду («Не вняли слову! / Розп’яли!»¹⁵). Він розуміє, що такий стан речей детермінується політико-соціально-культурною аурую, в якій перебуває країна: Україна охоплена гріхом, духовно хвора через те, що вона «інфікована» зовні, окупована злом, що роз’їдає її духовні підвалини. Алегоричним образом цього зла є «фараони», «піраміди», як виразники їхньої величі, та «фараонова сторожа» («сфінкси») – ідеальні служителі зі «страшними мертвими очима»¹⁶, які уособлюють спадкоємницю попередніх антигуманних деспотій – Російську імперію, коріння узурпації влади якої сягає «римської ідольської землі» та «Єгипту темного». О. Брайко, розвиваючи думку А. Тойнбі про те, що піраміда «у стародавньому Єгипті – <...> символ творчої сили Сонця й безсмертя фараона <...> Масивність і пригнічувальна потуга цих споруд була «викликом вічності» – міцність будови заперечувала саму смерть, а висота й гладка поверхня символізували абсолютну єдність між похованим у піраміді фараоном і богом сонця», стверджує, що «в єгипетському епізоді піраміда – означник поцейбічної державної влади, яка прагне стати вічним означником вічного онтологічного чинника»¹⁷. Тобто Т. Шевченко використав дуже містку колоритну алегорію асоціативного породження, створену згідно з єгипетськими віруваннями в божественне походження фараонів, як намісників Бога на землі, що дозволило авторові лаконічно викрити амбітні посягання російських царів на присвоєння їхній владі

¹⁴ Франко І. Шевченкознавчі студії / Упорядн. М. Гнатюк. – Львів : Світ, 2005. – 472 с. – С. 393.

¹⁵ Шевченко Т. Кобзар... – С. 478.

¹⁶ Шевченко Т. Кобзар... – С. 474.

¹⁷ Брайко О. Наративізація сакрального в поемі Тараса Шевченка «Марія» // Слово і час. – 2008. – № 5. – С. 41-52. – С. 46.

статусу сакральної. Отже, у поемі «Марія», як і в «Неофітах», поет викриває насильницьку сутність держав, що, проголошуючи священність функцій монархічної влади, спрямовують свої сили на богопротивні справи, зокрема на підкорення інших народів, в результаті чого поглиблюється соціальна нерівність, виникає національно-культурне гноблення.

Поет, обираючи для своїх героїв долю біблійних пророків, означає їх місію алегоричними біблійними образами. Так, автор, трансформувачи євангельський сюжет про непорочне зачаття Ісуса Христа в оповідь про народження Марією сина від «дивочного гостя» (наголос на жіночій іпостасі Марії є теж близьким до алегоричного прийомом: авторові важливо показати, що лише своїми добрими справами людина може здобути сакральний статус, він не «присвоюється», а заслуговується, виборюється: тільки саможертвна боротьба за вдосконалення гріховного світу, за торжество загальнолюдських цінностей приривнює людину до божества), який провіщав пришествя месії та був розп'ятий за поширення свого вчення, вклав в уста «провозвістителя» такі слова: «Равві великого глаголи / На ниві сіються новій / І виростуть, і пожнемо, / І в житницю соберемо / Зерно святе»¹⁸. Інакомовні образи ниви, житниці, зерна концептуальні для середньовічного сакрального дискурсу. У Біблії вони постають як духовні феномени, семантика яких уточнюється та поглиблюється у тому чи іншому контексті. У Т. Шевченка вони, відповідно до євангельської традиції зображення сіяння зерен як художнього аналогу процесу поширення слова Божого, уособлюють поширення націєтворчого духу, який має пробудити прагнення до волі, добра, справедливості, необхідні для творення нового національного життя, основи якого вже закладені. Власне, це є морально-очисна місія всього народу.

Одним із алегоричних образів сіячів є сама Марія. Саме вона з дитинства готує свого сина до майбутньої великої мети, жінка завжди поряд із Ісусом і підтримує його у найскрутніші часи, і що найголовніше, саме вона стає синовою спадкоємницею (спадкоємницею і його проповідницької місії, і його гіркої долі). Попри те, що Т. Шевченко трансформувач сюжет про непорочне зачаття Марії в історію про народження в неї сина від пророка, він протягом усього твору підкреслює моральну досконалість жінки. Поет, зображуючи свою героїню, звертається до інакомовного зображення краси духовної через красу тілесну (про нетрадиційність підкреслення тілесної вроди Богоматері говорив

¹⁸ Шевченко Т. Кобзар... – С. 470.

І. Дзюба¹⁹). Цей прийом творення характеристики героїні дозволив кількома портретними штрихами створити уявлення про її внутрішній світ. Така форма репрезентації образу є близькою до алегоричної. Чистота, цнотливість дівчини підкреслюються завдяки «квітковій» атрибутиці, використаній автором у процесі художнього моделювання образу Марії: «рожевим квітом розцвіла»²⁰, «Марія з гаю виходжає / Заквітчана»²¹, «Цвіт зельний, наша красота!»²² (як у сприйнятті людини квітка – це дещо більше від просто гарного природного явища чи унікального біологічного організму, так і в Т. Шевченка підкреслення «квітучості» Марії – дещо більше ніж означення її гарної зовнішності). Поет звертається до квіткових образів лілії та маку, які формуються в уявленні реципієнта як інакомовна форма візуалізації духовного стану Богородиці: «Заквітчай голову дівочу / Лілеями та тим рясним / Червоним маком»²³. Одне із основних символічних значень лілії – непорочність, безгрішність, у християнстві ця квітка є емблемою святих дів; вінок з червоних маків – означення дівочої краси та чистоти²⁴. Алегоричним у цьому випадку є зміст уявлень, який формується на основі авторсько-реципієнтської взаємодії, за якої предметові надане алегоричне значення.

Багато чинників впливало на формування ідей, поглядів та водночас творчої манери Т. Шевченка, проте чи не найважливішу роль у цьому процесі відіграла Біблія. Почерпнута зі Святого Письма образність є одним із найважливіших змістових та формотворчих елементів Шевченкової художньої спадщини, становить у ній розвинену художню систему. Біблійна тематика, мотиви та образи у контексті багатьох творів, зокрема поемах «Неофіти» та «Марія», набували алегоричної форми та слугували авторові матеріалом, який він оброблював з метою актуальної для його часу комунікації: використовуючи мистецькі коди та колізії старозавітних та новозавітних сюжетів, поет вдавався до історіософських роздумів, осмислював злободенні соціально-політичні, культурні й духовні проблеми епохи. Звертаючись до алегорій християнського дискурсу, поет націоналізував їх, робив смисломісткими, колоритними.

Конструюючи щодо цілісності поем «Марія» та «Неофіти»

¹⁹ Дзюба І. Тарас Шевченко... – С. 586.

²⁰ Шевченко Т. Кобзар... – С. 467.

²¹ Там само. – С. 468.

²² Там само. – С. 470.

²³ Шевченко Т. Кобзар... – С. 468.

²⁴ Словник символів / За ред. Потапенка О. І., Дмитренка М. К. – Режим доступу : <http://www.ukrlife.org/main/evshan/symbol.htm>.

виступає алегорична опозиція «божого народу» та його гнобителів (єгипетської, римської держави). Власне, вона, репрезентант деспотичного панування над українським народом, й зумовила переосмислення автором в інакомовному руслі проповідницької місії перших християн і життєвого шляху Ісуса Христа та Марії, як художніх алегоричних форм, сконструйованих з метою зображення боротьби свідомих українців за щасливе майбутнє свого народу. Доречно зауважив О. Брайко, що «перехід розповіді від сакральної історії до сучасності й апокаліптичних перспектив відкриває авторові потребу віднайти неминущу основу міжособистісних стосунків і соціальних відносин, яка водночас надавала би історії сенсу, гідного людського призначення, а водночас визволяла кожного індивіда з кайданів розпачу»²⁵.

Снежана Герасимчук

***Аллегорическая рефлексия библейских образов и сюжетов
в творчестве Т. Г. Шевченко***

(на матеріалі поем «Неофіти» і «Марія»)

В статье рассматриваются библейские аллегорические формы изображения в поемах Т. Шевченка «Мария» и «Неофиты». Основное внимание уделяется иносказательным параллелям между иудейским и украинским народами, которая осмысливалась поэтом в границах христианского дискурса и детерминировала характер всей аллегорической образности произведений.

Ключевые слова: аллегория, библейский образ, сюжет, сакральный дискурс.

Snizhana Gerasymchuk

***The allegorical reflection of Biblical images and plots in the works
of Taras Shevchenko***

(based on the poems of «Neophity» and «Maria»)

The article examines of Biblical allegorical forms of representation in the poems of Taras Shevchenko «Maria» and «Neophity». The main attention is applied to the history parallel between the Jews and Ukrainians, which was comprehended by the poet within the Christian discourse and determined the character of the entire allegoric imagery of the work.

Keywords: allegory, Biblical image, plot, sacred discourse.

²⁵ Брайко О. Наративізація сакрального... – С. 45.